

“QISASI RABG‘UZIY” ASARIDA QO‘LLANGAN FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI. KO‘CHIM YO‘LI BILAN HOSIL BO‘LGAN IBORALAR

*U.Farmonova,
FarDU o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Qisasi Rabg‘uziy” asarida qo‘llangan frazeologik birliklarning shakllanish asoslari tahlil qilingan. Asardagi ko‘chim yo‘li bilan hosil bo‘lgan iboralar tahlil qilingan.

Kalit so‘z va iboralar: frazeologizm, frazeologik birlik, frazema, leksema, ko‘chim.

Frazeologizmning ma‘nosi tarkibidagi so‘zning ko‘chma ma‘noda qo‘llanishi natijasida yuzaga kelgan bo‘lsa, frazeologik ma‘noni frazeologizm komponentlari ma‘nolaridan keltirib chiqarish mumkin bo‘ladi. Bu tipdagi frazeologizmlarga misol sifatida *aqlini yemoq, ko‘zini bo‘yamoq, ko‘nglida kiri yo‘q, ko‘ngli toza, boshiga yetmoq, yo‘ldan urmoq, tili qichimoq* kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Frazeologizmlar yuqoridagidek komponentlarining ko‘chma ma‘noda qo‘llanishi asosida, shuningdek, boshqa yo‘llar bilan ham paydo bo‘lishi mumkin. Bunday frazeologizmlar ma‘nosini tarkibidagi so‘zlar ma‘nolari umumlashmasidan keltirib chiqarib bo‘lmaydi. Masalan, ba‘zi frazeologizmlar ifodalaydigan ma‘no so‘z birikmasi bildiradigan belgi, harakatdan mantiqan kelib chiqadi. Masalan, arpani xom o‘rish zarar (yomonlik) ekani aniq. Shu sababli *arpasini xom o‘rmoq* frazeologizmining “yomonlik qilmoq” ma‘nosi asosini sezish qiyin emas. Bunday frazeologizmlarning ma‘nosi tarkibidagi so‘zlar ma‘nolari umumlashmasidan kelib chiqmasligi sababli tarkibidagi so‘z (so‘zlar) o‘rnida boshqa so‘z qo‘llansa ham ma‘no o‘zgarmaydi. Masalan: *boshida yong‘oq chaqmoq, boshida tosh chaqmoq, miyasida danak chaqmoq* yoki *soyasiga – soyasiga ko‘rpacha solmoq*. Metafora yo‘li bilan ko‘chirish leksik ma‘no taraqqiyotida ham frazeologik ma‘noning shakllanishi taraqqiyotida ham eng mahsuldor usul hidoblanadi. Antik mualliflar “troplar ichida metafora eng ko‘lamli va yorqin obrazlarni yuzaga keltiruvchi vositadir”, deya ta‘kidlaydilar. Metaforaning xarakterli xususiyati predmet, harakat, narsa – hodisalarning nomlari boshqasiga o‘zaro o‘xshashligi asosida ko‘chirilib, yangi ma‘noni yuzaga keltirishdan iboratdir. Leksikologiyada metafora leksik ma‘noni taraqqiy ettiruvchi vosita sifatida qaraladi. Frazeologiyada esa metaforani yangi ma‘noni shakllantiruvchi vosita sifatida qaraymiz. So‘z birikmalarini metafora yo‘li bilan ko‘chirish asosida butunlay yangi ma‘noli til birligi yuzaga keladi. Metafora yo‘li bilan ko‘chirish butun birikmaga yoki uning

ayrim qismlariga tegishli bo'lishiga ko'ra, to'liq yoki qisman semantik shakllanishlarga ajratish mumkin.

Metafora yo'li bilan ko'chirish aniq, mavhum, narsa - hodisalar doirasida, harakatlar va belgilar o'rtasidagi o'zaro o'xshashliklar asosida yuz berishi mumkin.

Nadomat yemoq va mol yemoq iboralari yemoq fe'lini ko'chma ma'noda qo'llash asosida hosil bo'lgan.

Ammo bu kun Muhammad rasululloh sallallohu alayhi va sallam barakotidin ummatlari nechakim yozuq qilsalar, bir yo'li nadomat yeb, pushaymon bo'lsalar, yoziqlari yorliqlanur, tavbalari qabul bo'lur.

Yavloq odil turur, onchasi bor kishilar molin yeyur.

Ont ichmoq frazeologizmi *ichmoq* fe'lini metaforik ko'chirish asosida shakllangan:

Ont ichdi ersa qasosdin qutuldilar, ont ichmagan xun bahosi bersun. Otasi, onasi o'g'limiz o'g'rilik qilmas, teb bilmayin ont ichar erdilar.

Pand bermoq, pand olmoq o'gut bermoq, o'gut olmoq iboralari *bermoq va olmoq* so'zlarini ko'chma ma'noda qo'llash asosida hosil bo'lgan:

Bir vaqtda Muso alayhis – salom bani Isroilg'a pand berur erdi.

Mavlo taolo qamug' dunyo mulkin berdi. Aning birla to'ymassen, qachon lahadga kirsang, bir ovuch tuproq birla to'yarsen". Zulqarnayn bu so'zlardin pand oldi.

Xoliqg'a imon kelturung teb ko'p o'gut berdi o'yla,

Ul o'gutni olmayin emgattilar ko'rgan shaqiy.

Ularg'a bordilar. Luqmonni ko'rdi, o'gut berur.

O'gut olg'il, Makkaga borg'il.

Vasiyatni tutmoq iborasi tutmoq fe'lini, shifo bermoq iborasi bermoq fe'lini, ahdni buzmoq iborasi buzmoq fe'lini, islomga kirmak iborasi kirmoq fe'lini ko'chma ma'noda qo'llash asosida hosil bo'lgan:

Yuqoridagi misollarda harakat ifodalovchi so'zlar ko'chma ma'noda qo'llangan bo'lsa, quyidagi gapda belgi bildiruvchi so'zlar (issiq, siniq, butun) metaforik ko'chim asosida frazeologizmlarni shakllantirgan:

Keldi kavnayinni kezibon topdi issiq o'rnini,

Tonglashib qoldi xaloyiq, qodir Oллоh qudratin.

Ul mulk ul tururkim, qachon ko'ngli sinuq, ichi butun mazlak mo'min "oh" teb ichidin sovuq dam ursa, shahodat kalimasi aning qo'ldosh qilsa, ko'z yumub ochg'uncha ul sovuq yellik kalimani Arshg'a tegurgay.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Раҳматуллаев Ш. Лексикология билан фразеология //Ҳозирги ўзбек адабий тили. —Т., 1992. 49-186–бетлар;
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. —Т., 1992;
3. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. —Т., Ўқитувчи, 1995.